

Borsodi L. László

„...bennünk, emberekben van”

Baka István istenképéről

Baka István istenképéről átfogóan szólni lehetetlen annak áttételes és problematikus volta miatt. A cím itt nem is egy nagyívű dolgozat célját jelöli meg (ezért a cím: Baka István istenképéről, és nem Baka István istenképe), hanem csupán annak a kísérletnek az összefoglaló neve, amelynek során a Baka-költészet ezen aspektusának lehetséges koordinátáit kívántuk körvonalazni, szem előtt tartva azt, hogy Isten és lírai én viszonya mindig az egyes versszövegek függvényében értelmezendő.

Mintegy mottószerűen térnek vissza e kérdéskör kapcsán Ilia Mihály szavai: „Alig van verse Bakának, amelyben ne (...) a sorsot kijelölő Istennel vitatkozná. Az Istennel vitázó, viaskodó nagy magyar költészet sodrába tartozik Baka költészete is. (...)

Verssel próbált megvívni a halállal. A költészet méltósága pörölt itt az elmúlással, a mértéken túli szenvedést, büntetést nem akarta elfogadni sem a költő, sem az ember.” (Ilia 1995:1652-1653)

Ha végigolvassuk a *Tájkép fohással* című kötetet, megfigyelhetjük, hogy a versek kétharmadában jelen van az *Isten* szó. Vannak olyan költemények is, amelyekben maga a szó ugyan nincs kimondva, de etimológiai holdudvarukban ott van az *Isten*.

Szigeti Lajos Sándor figyel fel arra *Baka István indulásáról és istenkereséséről* című tanulmányában, hogy a *Tűzbe vetett evangélium* című kötet címadó verse után a *Háborús téli éjszakát* kivéve, nem találkozunk Istennel; „mintha csak (...) maga a költő foglalná el e tragikus világban a közömbös Isten helyett annak birtokát, amely ennek ellenére sem tud igazán általa – a költő által – teremtett világgá válni.” (Szigeti 1996:64) Az *Isten fűszála* című ciklustól kezdve pedig ismét gyakoribbá válik az Istenhez fordulás gesztusa.

Az Istennel való vitázás, az istenkeresés és a Tőle való menekülés egyaránt kiolvasható a „számadás” kötetéből.

Baka ebben a kötetben is szerepjátékos (például a Hány János-ciklusban), majd „a romantikára és a szecesszióra emlékeztető módon szerzői alteregókat (...) választ magának” (Uő 1996:65), kihasználva ezzel a költészetére oly jellemző istenkeresés vagy az Isten elől való menekülés egy másik lehetőségét (uo.).

Az itt közreadott tanulmány egy, a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen 2000-ben megírt szakdolgozat (címe: „Csak a szavak már nem maradt más”) részlete, amely a *November angyalához* című kötet *Gecsemáné* ciklusának egyik lehetséges olvasatát kívánja adni a versek által felvetett kérdések mentén: a halállal való szembesülésből adódóan miként függ össze a számvetés- és létösszegező-jelleggel a beszédmód és a szerepjátszás, illetve az ezzel való leszámolás? A számadás mozzanata miként képezi meg a lírai én istenképét, Istenhez, a léthez, a nyelvhez, végső soron saját lírai (!) sorsához való viszonyát? Ki/Mi, hogyan értelmezhető az Isten vagy az *Isten* szó Baka István verseiben; miként függ az össze a versek önreflexív jellegével? Természetesen csak részleges válaszok, megközelítési lehetőségek léteznek. Ezen megközelítési lehetőségekhez, a versek interpretációjához kapcsoltnak fogalmazunk meg néhány átfogóbb szempontot, gondolatot.

Levetve azonban a Tarkovszkij-alteregót, akit már beleng a halál közelségének tudata („Már így is hófúvásos éjeken / Eljönnek hozzám, és felsorakoznak / Parancsra várva, némán, szélütötten.”) Baka a *Gecsemáné* című ciklusban „saját” lírai énjét, (alter)jegóját ölti magára, hogy személyes, egyéni halálának tudatában vitatkozzon Istennel, számot vessen önmagával, értelmezze létét. Az alteregók, a maskok költői kísérletekként, a költő és költészet lehetőségének kitágítására tett erőfeszítésként értelmezhetők (vö. Fried 1996:89), hiszen még találkozzunk velük a kötet további ciklusaiban, de mögülük egyre inkább áttetszik a szenvedő lírikus arca, a csak Bakára jellemző hangnem, amely egyre komorabb, és az elemzendő ciklus szövegeiben ez a komorság szublimáltan van jelen. (Az alteregóktól aztán el is búcsúzik a *Búcsú barátaittól* című versben.)

A kötet többi versciklusaihoz képest (a *Philoktétész* ciklus *Én itt vagyok* és *November angyalához* című verseit kivéve) a *Gecsemáné*ban felerősödik a személyes-vallomások jelleg, és ezzel van összefüggésben a bakai szerepjátszás mibenlétének átminősülése, értelmeződése is.

Ezek a költemények Bakát azok közé a költők közé sorolják, akiket Határ Győző így jellemez: „(...) Valamilyen hosszan tartó betegség, kvázi-gyógyíthatatlan kór veszedelmes felgyorsította élet-naptárunk lapjainak pergetését, és mintegy halálközelbe sodorta őket. Különleges státusba kerülnek; 'kivételezettek', de ez olyan kivétel, amelyben nincs köszönet; a jelek szerint túlságosan szeretik/szerették őket az istenek. Halálközelbe kerültek, viszonylag fiatalon halálközelben élnek. Tudják nagyon jól, mindez milyen következményekkel jár, hiszen a baljós diagnózis óta egyébbel sem bíbelődnek elméjükben, mint éppen a következmények hajtogatásával-teregetésével, sorszámozásával-rendszerezésével. Egyrészt intenzíven átéljük, másrészt majdszinte egyéb átéltnivalójuk sincs, mert ami marad, mind ebbe torkollik.

Idő előtt felfedezik az *Autentikus Ént* (...) – felfedezik énjüknek, személyiségüknek azt a koncentrátumát, amely maszk nélküli, a szerepjátszást, a játékoságot mindinkább elutasítja. Eluralkodik rajtuk az elmúlás tematikája, olyannyira, hogy vagy kiszorít, vagy átfest (olyanná-színezi) magához hangol minden más tematikát. Időről-időre, rohamszerűen rájuk jön valami „kapkodás”: mint szalmaszálba, kapaszkodik e véglírába az életinger; és de még ha kapálódznának is ellene, kétségbeesetten látniuk kell, hogy minden kezdő sor, minden felütés lírájuknak ebbe a deltájába szakad.” (Határ 1996:91)

A fentiekben idézettek jelentős mértékben érvényesek Bakára. A halálközelben élő költő tudatában van „kivételezettségének”, de e kivételezettség ellen lázad: nem az istenek, hanem az ISTEN ellen, s az egyre rosszabbodó diagnózis „ellenolvasataként” megfogalmazza életigenlését, lázadását, tudatosságra, öntudatra valló értelmezési kísérletét a létről, halálról. Versei olvastán azonban az olvasó (sajnos?!) megtapasztalja azt a szomorú kettősséget, amely az életbe való kapaszkodással összefügg – az elkerülhetetlen halál felé vezető út egyértelműsödését, abba a bizonyos „deltába szakadást”.

Ahhoz, hogy a versek elemzése nyomán minél árnyaltabb képet kaphassunk a lírai én Istenhez való viszonyáról, az Istennel vitázó lírai én állapotáról, számvetésének mibenlétéről, beszédmódjáról, a költő vallomásaira kell hagyatkoznunk?

Benyik Györgynek a költővel halála előtt néhány hónappal készített beszélgetéséből idézünk:

„(...) Neked mi az első impressziód az Istenről?

– Erre nagyon nehéz válaszolnom, mert én úgy nőttem fel, hogy nincs Isten. Teljesen ateista nevelésben részesültem; ma sem hiszek benne. Számomra az Isten egy metafora. Sőt, fiatal koromban nem is a jónak, hanem a gonosz erőknek volt a metaforája vagy: a mindenség közönyének.

– Ez azt jelenti, hogy te tulajdonképpen nagyon haragudtál erre a metaforára?

– Igen. A metaforára és nem Istenre; mert Istenről mit tudhatok én, aki nem vagyok hívő, nem vagyok beavatott. (...) Isten számomra minden fölöttem álló erőt jelentette fiatal koromban, és azt, amit nem tudok befolyásolni.” (Benyik 1996:19-20.)¹

Az előbbi gondolat folytatásaként egy Baka Istvánról készült portréműsorból is idézünk: „(...) számomra az Isten nem a vallás istene (...), hanem a világban működő irracionális és lehet, de nem biztos, hogy a transzcendens erőknek a jelképe. Szimbólum, de lehet, hogy inkább csak egy metafora. (...) az én Istenem vagy közömbös vagy gonosz, lehet, hogy ő maga a Sátán. Amiben viszont hiszek, de az is csak bennünk, emberekben van, az angyalok.”²

Az idézett interjúban, de szinte valamennyi vele készült beszélgetésben³ Baka tisztázza és egyértelműsíti, hogy az ő istenének semmi köze a teológiai értelemben vett Istenhez. Sajátos jelentéstartalmat tulajdonítva neki, partikulárisá teszi, személyessé avatja, olyanra, amely csak a bakai világ keretén belül nyerhet értelmet, értelmezési teret. Baka István felfogásában Isten nem más, mint az irracionális erők neve, ám ingadozása szimbólum és metafora között – annak ellenére, hogy inkább a metaforának „fogja pártját” – nyitva hagyja a kérdést: ki is ez a versekben megjelenő Isten?

Szimbólum? A szimbólumban „a költői lélek vándorlásnak olyan sajátos különösen a modern lírát jellemző kettősképét látjuk, amelyben a kifejezendő elvontságához (amely nem szimpla fogalom, hanem egész gondolatkör vagy -sor!) konkretizáló jelek egész sora társul.” (Zalabai 1986:198) Véleményünk szerint a versekben konstruálódó istenkép nem értelmezhető úgy, mint amihez „konkretizáló jelek” társíthatók, hisz a lírai én Istene nem mozdítható ki elvontságából, s miközben egyre többet „megtudunk” a szubjektumról, az én-állapotról, a lírai alany sorsáról, az Isten egyre eltávolítottabb lesz. A közönybe és hallgatásba távolodik anélkül, hogy mint jelölő (az *Isten* név) konkrét jelöltre utalna vagy az értelmező konkrét jelöltet (jelentést) képezhetne a jelölő mögé.

Metafora? Zalabai szerint „A metafora stilizált és szándékolt; jelentését a költő akarata, illetőleg a szűkebb-tágabb szövegösszefüggés jelentékenyen befolyásolja.” (i.m. 133.) Amennyiben a fenti idézettel összefüggésben a szándékoltat, a költő akaratát hangsúlyozzuk, akkor Baka Isten-képzete mindenképpen a metaforához áll közelebb. Ezzel a kijelentéssel korántsem azt állítjuk, hogy Isten metafora, hiszen „az Istent nyelvi okok miatt nehéz megérteni” (Frye 1995:73).

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk Fried István véleményét, amikor Isten és nyelv összefüggésére, Isten nyelvben való hozzáférhetőségére, létezésére mutatunk rá. Fried szerint a költő hitbéli hanyattatásainak tépje a költői írásra lelés; „nem üdvtörténeti, kegyelmi záradék vagy beteljesülés felé törekszik, hanem poétai/poétikai metamorfózisra, a költői írás révén föltalálható tökéletes nyelvre.” (1999:190) Az idézett tanulmányban Fried azt javasolja továbbá, hogy a „Baka-vers „Isten”-képzetében talán célszerűbb volna az allegóriát vagy a jelképiséget keresnünk, a költői írás fölértékelődésekor játszott szerep viszonyrendszerében.” (i.m. 191-192.); „a vallási képzetet költészetképzetté, a személyiséget pedig az isteni nyelv/versteremtődés folyamatában gondolja megformálандónak. (...) Ilyenformán az Isten-képzet költészettörténetében ölthet versalakot (...).” (i.m. 194.)

Az *Egy és megkettőzöttség* (Szeged, 1999) című tanulmány szerzője lényeges problémára mutat rá: a bakai Isten-képzet körvonalazódásában nem a transzcendens instancia léte vagy nem-léte az elsődleges, hanem a bibliai regiszternek mint költői közkincsnek a versbe emelése, egyéni módon való felhasználása. Ezen a ponton pedig az válik központi kérdéssé, hogy Istennek mint poétikai funkciónak milyen retorikai eljárásokkal milyen retorikai helye van. Kérdés az is, hogy a nyelven és költészetben felül van-e instancia, s hogy ez a nyelv által hozzáférhető-e? Ezért folyik a küzdelem (véleményem szerint bizonyos versek esetében ez a kérdés még releváns Bakánál – például a *Gecsemáné* és a *Zsoltár* című versekben).

Miközben a költői írás révén föltalálható tökéletes nyelv megközelítésére törekszik, amikor hitbéli hányattatásairól szól, úgy vet számot önmagával, esendőségével, végességével, úgy vállalja személyes sorsát, hogy ez egyben a nyelvvel, a költészet lehetőségeivel való számvetés is, a nyelvre utaltság hangsúlyozása.

Az Isten, az Isten-hiány megképzése annak az alkalma, hogy a léttel kapcsolatos kérdéseit, dilemmáit megfogalmazhassa, hogy tiltakozhasson az emberhez nem méltó szenvedés és a halál mindent megsemmisítő volta ellen. Teszi mindezt tökéletes (vers)formában. Maga a forma, a költői írás lételméleti fogalomká válása (Fried kifejezése) a védekezés, az életbe való kapaszkodás lehetséges/esetleges eszköze a *Gecsemáné* ciklusban. A lírai ének azonban mindannyiszor rá kell döbbernie magára hagyatottságára, s arra, hogy „csak a szavak” maradnak, de azok is csupán a fellapozó függvényében nyernek jelentést.

Szimbólum, metafora és allegória között tépelődve, Baka istenképével kapcsolatban a *kaleidoszkóp* szót javasolnánk a magunk részéről. Baka istene olyan, mint egy kaleidoszkóp, akinek a (ki)létét, jelentését (?) minden esetben az adott szöveg összefüggései, illetve a szerző–szöveg–befogadó hármásának adott konfrontációja, találkozása jelöli ki. Ezzel tulajdonképpen Füzi László egyik gondolatát írjuk tovább: Baka István költészete (hozzátenném: és istenképe) „annyira gazdag és összetett, hogy képes elviselni a legkülönbözőbb megközelítési módok összes következményét, s majd mindenkinek azt mutatja, amit látni szeretne benne.” (1995:1120) Mindenkinek azt mutatja, amit látni szeretne, de csak a szövegek irányításának függvényeként. Vagyis a szövegek nem engednek meg magukkal szemben semmiféle önkényeskedést, hanem ők szabják ki/meg, meg az értelmezés perspektíváit, és a befogadó figyelmét mindig önmagukra irányítják (vissza) az interpretáció során. A költemények részletes értelmezéséből kiderül Isten kilétével kapcsolatosan, hogy a lírai én, illetve a költő, valamint az értelmező Istenről alkotott nézetéről/látásáról, e nézetek/látások közeledéséről, a szövegek mentén való „találkozásról” csak olyan mértékben lehet szó, amilyen mértékben – a szövegek irányításának megfelelően – az istenképek, az Istenről alkotott felfogások a lehető legközelebbi, legrövidebb úton találkozhatnak. E téren, tudjuk, nincs objektivitás, hisz minden istenkép a lírai én, az egyén helyzetének függvényében alakul – szubjektív. Erről így vall Karl Rahner: „Az Istenről való ismeret igazságát – hogy valaki minek s kinek tartja Istenét –, egyszersmind szeretetének rendje vagy éppen káosza hordozza. (...) Isten konkrét megismerését már mindig is eleve meghatározza az, *amiként* az ember a számára adott dolgokat szereti és értékeli. A metafizikai megismerés sohasem szemléli tárgyát annak tulajdon mivoltában – „színről színre” –, hanem csak a szubjektum saját transzcendenciájából ismeri meg, az ember ráirányultságából.” (Szigeti Lajos Sándor idézi 1996:11)

Az Istenre való ráirányultságot a lírai ének önmagával és a nyelvvel, a költészet lehetőségeivel való számvetése, a végső kérdések fölötti töprengés határozza meg a Baka-versekben. Az, hogy Rahner szavai vonatkozthatók-e Baka istenképére, hogy lehet-e Rahneri értelemben vett transzcendenciáról beszélni a bakai istenkép kapcsán, kérdés, amelyre a versek értelmezése biztos, hogy nem ad egyértelmű választ, s ebből adódik e kérdéskör összetett volta. Ez pedig arra késztet, hogy minél szélesebb (kulturális és texturális) összefüggéseiben vizsgáljuk a versekben a nyelv- és Isten-kérdést, vagyis a nyelv-Isten kérdést.

Irodalom

- Benyik György: Most, hogy az Istenről beszélünk. – Interjú Baka Istvánnal (1995. június 23.) – *Forrás*, 1996/5., pp 19-28.
- Fried István: Baka István „Számadása”. *Tiszatáj*, 1996/9., pp 88-107. Még in: Uő: *Árnyak közt mulandó árny. Tanulmányok Baka István lírájáról*. Szeged, 1999, pp 149-186.
- Fried István: *Egy és megkettőzöttség*. In: Uő: *Árnyak közt mulandó árny. Tanulmányok Baka István lírájáról*. Szeged, 1999, pp 186-205.
- Frye, Northrop: *A Bibliáról*. Northrop Frye beszél. Készítette: David Cayley. In: Uő: *A Biblia igézetében. Esszé, prédikáció, interjú. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1995, pp 65-74.*
- Füzi László: Szerepversek – sorsversek. Baka István: November angyalához. *Jelenkor*, 1995/12., pp 1120-1125.
- Határ Győző: Autentikus líra. *Forrás*, 1996/5., pp 91-101.
- Ilia Mihály: Baka István meghalt. *Holmi*, 1995/11., pp 1652-1653.
- Szigeti Lajos Sándor: *Előleg és alapozás*. In: Uő: *Evangélium és esztétikum*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1996, pp 9-25.
- Szigeti Lajos Sándor: *„Tűzbe vetett evangélium”*. Baka István indulásáról és istenkereséséről. In: Uő: *Evangélium és esztétikum*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1996, pp 57-71.
- Zalabai Zsigmond: *Tűnődés a trópusokon*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

Jegyzetek

- 1 Benyik György az interjút 1995. június 23-án készítette Bakával. Dolgozatomhoz a beszélgetésnek a *Forrás* Baka- emlékszámban (1996/5.) megjelent írott változatát használtam fel.
- 2 Az idézett rész a Magyar Televízió 2-es csatornáján hangzott el a „Lapozz föl engem és leszek” című Baka Istvánról készült portréműsorban 1998. szeptember 12-én.
- 3 Interjúk, beszélgetések bibliográfiai adatai, amelyekben Istenről szól:
Balogh József: Nyelv által a világ. *Magyar Napló*, 1994.03.18.; II. évf., 5. szám, pp 4-7.
Darvasi László: „Nem tudok egy gonosz Istenben hinni!” *Magyar Napló*, 1990.04.26., II. évf., 17. szám, pp 6.
Görömbei András: „Közösségre vágyakozom”. In: Uő: *Kérdések és válaszok*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1994, pp 123-130.
Panek Sándor: Kicsoda Szytepan Pehotnij? *Délmagyarország*, 1994.05.14., p 16.
Vecseryés Imre: „Akkor vagyok a legszemélyesebb, amikor álarcot veszek föl”. *Tiszatáj*, 1985/10., pp 29-34.
A felsorolás nem (lehet) teljes, csupán jelzésértékű kívánt lenni.